

Liever een boekwinkel dan een disco

Ratio en emotie rondom her- en nevenbestemming van kerkgebouwen

Jacobine Gelderloos

1. Inleiding

Kerken bennen gain dooie stainbulten oet n verleden tied, dij heur dainst nou doan hemmen. Zai bennen bouwd veur de aiwegheid, omdat mensen aaltied bezinnen neudeg hemmen.¹

In deze bewoordingen beschreef de Groninger dichter en onderwijzer Jan Boer (1899-1983) het belang van kerkgebouwen voor de samenleving als plekken voor bezinning, ook voor mensen zonder sterke kerkelijke binding, zoals hijzelf.² De tekst is geschreven in 1969, in een tijd van beginnende ontkerkelijking, toen overbodige kerkgebouwen vaak al snel gesloopt of enigszins ondoordacht herbestemd werden.³ In de decennia die volgden zouden veel kerkgebouwen hun kerkelijke functie verliezen. Tussen 1975 en 2008 werden in totaal circa 550 protestantse kerkgebouwen afgestoten, mede als gevolg van het feit dat door het Samen-op-Weg proces en het daaruit ontstaan van de Protestantse Kerk in Nederland (PKN) gemeenten werden samengevoegd en gebouwen overbodig werden.⁴

¹ Vertaling: Kerken zijn geen dode steenhopen uit een verleden tijd, die hun dienst nu gedaan hebben. Ze zijn gebouwd voor de eeuwigheid, omdat mensen altijd bezinning nodig hebben. J. BOER: 'Onner aigen volk, Kerken gain stainbulten', in *Nieuwsblad van het Noorden* (29 november 1969).

² M. HILLENGA: 'Kerken gain stainbulten', De kerk in het werk van de Groninger dichter Jan Boer (1899-1983)', in *Groninger Kerken* 27 (2010) 67-71. Dit artikel is geschreven naar aanleiding van een onderzoeksstage bij de Stichting Oude Groninger Kerken in het kader van mijn *Research Master Religion and Culture* aan de faculteit Godgeleerdheid en Godsdienstwetenschap van de Rijksuniversiteit Groningen. Ik wil drs. P. Breukink, directeur van de Stichting Oude Groninger Kerken (SOGK) hartelijk bedanken voor het mogelijk maken van dit onderzoek, de respondenten voor hun bereidheid om hun ervaringen en ideeën te delen, drs. J.G. Gelderloos voor de assistentie bij de grafische weergave van de uitkomsten van de vragenlijsten, mw. dr. A.C. Mulder voor haar feedback en ten slotte dr. J.E.A. Kroesen voor de begeleiding van het onderzoek.

³ J. COENEN: 'Het kerkgebouw en zijn betekenis, op zoek naar elan', in K. DOEVENDANS et al. (red.): *Het kerkgebouw in het postindustriële landschap* (Zoetermeer 2004) 177-184, p. 179, 182.

⁴ Het gaat hier om protestantse kerkgebouwen die in eigendom zijn van een PKN gemeente, of eerder van een hervormde, gereformeerde of lutherse gemeente (J.W. VAN BEUSEKOM & L. JONGMANS: *Handreiking religieus erfgoed voor burgerlijke en kerkelijke gemeen-*

De tekst verwijst impliciet ook naar de spanning die kan ontstaan wanneer besloten moet worden wat er met de afgestoten kerken moet gebeuren.⁵ Veel mensen hebben moeite met afbraak, zoals blijkt uit de vele provinciale en lokale stichtingen die de instandhouding van kerkgebouwen tot doel hebben.⁶ Van die 550 overbodige kerkgebouwen zijn er slechts 150 gesloopt.⁷ Sinds 2007 worden kerkgebouwen vaker ‘herbestemd’ dan gesloopt; in dat geval wordt er gezocht naar een nieuwe functie, zoals een winkel, een hotel of een kantoor.⁸ Een derde

ten, van kerkelijke gebruik tot herbestemming (Leiden / Den Haag 2008) 142; D. JELSMAN: ‘Hoe verder met de Godshuizen in Nederland?’, in *Vitruvius* 1/5 (2008) 26-31, p. 26; B. BIJMA: ‘Krimp, kerksluiting: een pijnlijk proces’, in *Woord en Dienst* 60/5 (2011) 12-14.

⁵ De afgelopen decennia zijn vele studies verschenen over dit thema, waaronder N. NELISSEN: *Geloof in de toekomst! Strategisch Plan voor het Religieus Erfgoed* (Heeswijk 2008); P. CREMERS, et al.: *Kerkgebouwen leven, ervaren Rotterdammers kerkgebouwen als een bakken?* (Rotterdam 2009) www.burgerpanelrotterdam.nl (25 mei 2012). Ook in Duitsland is de omgang met kerkgebouwen nader onderzocht: J. KIRSCHBAUM & A. KLEIN (Hrsg.): *Nichts für die Ewigkeit? Kirchengebäude zwischen Wertschätzung und Altlast* (Bonn 2001); A. GERHARDS & M. STRUCK (Hrsg.): *Umbruch, Abbruch, Aufbruch, Nutzen und Zukunft unsere Kirchengebäude* (Regensburg 2008); *Reaktion der Bevölkerung auf die Ummwidmung von Sakralbauten* (2009), zie:

www.ifd-allensbach.de/uploads/tx_studies/7442_Sakralbauten.pdf (27 mei 2012). In het handboek over sluiting en herbestemming van kerkgebouwen (H. BISSELING, et al. (red.): *Meer dan hout en steen. Handboek voor sluiting en herbestemming van kerkgebouwen* (Zoetermeer 2011) wordt een overzicht geboden van regelgeving en aandacht besteed aan de verschillende fasen van het afstotingsproces. P. VERHOEVEN, et al.: *Handreiking roerend religieus erfgoed, Praktisch hulpmiddel bij het waarderen en herbestemmen van religieuze voorwerpen* (Utrecht 2011) richt zich op de vraag hoe om te gaan met de inventaris van overbodige kerkgebouwen. Vanuit de kerken zijn verschillende onderzoeken en beleidsdocumenten verschenen: P. MOREL, et al. (red.): *Onderzoek herbestemming kerken en kerklocaties, een inventarisatie vanaf 1970* (Bisdom Haarlem / Bisdom Rotterdam, Projectbureau Belvedere 2008); ‘Het kerkgebouw als getuige van de christelijke traditie, beleidsuitgangspunten van de Nederlandse Bisschoppenconferentie’, in *Rkkerk.nl. Blad voor Katholiek Nederland* 6/15 (2008) 4-7; A. VAN DER LINGEN & J.H. UYTENBOGAARDT: *Een protestantse visie op het kerkgebouw, met een praktisch-theologisch oogmerk* (z.p. 2008). Ook in de media wordt regelmatig bericht over sluiting en herbestemming of sloop van kerkgebouwen: ‘Te veel monumentale kerkgebouwen als blok aan het been’, in *Trouw* (9 januari 1998); A. RIJLAARSDAM: ‘Een nieuw begin in een nieuw gebouw’, in *Trouw* (1 augustus 2003); ‘Kerkgeld ontoereikend voor dure monumenten’, in *Trouw* (13 januari 2006); ‘Wat doen we met het kerkgebouw?’, in *De Volkskrant* (16 december 2006); *Tsjerken yn need*, Omrop Fryslân (9 maart 2008); *Dokument: Kerk te koop*, NCRV (21 en 28 januari 2008).

⁶ Zie o.a. www.aldefryskskerken.nl; www.groningerkerken.nl; www.sohk.nl; www.nicolaikerk-appingedam.nl; www.nicolaaskerkoldenzijl.nl; J.E. CHARLIER et al.: ‘Ville et paroisse d’élection, Des églises et des pratiques catholiques à quarante ans d’écart’, in *Recherches Sociologiques, Sociologie de la ville* 30/1 (1999) 85-102, p. 89.

⁷ VAN BEUSEKOM & JONGMANS: *Handreiking* 142.

⁸ BISSELING, et al.: *Meer dan hout en steen* 31; ‘Kerkgebouwen slopen raakt uit de tijd’, in *Nederlands Dagblad* (10 augustus 2007). Zie voor publicaties over herbestemming o.a.: T. POLLMANN: *Herbestemming van kerken. Een ontvullend relaas* (Den Haag 1995); de hand-

mogelijkheid is nevenbestemmen of meervoudig gebruik door het kerkgebouw te verhuren voor niet-kerkelijke activiteiten en bijeenkomsten of door een deel van het gebouw permanent voor andere doeleinden te gebruiken, terwijl er ook nog kerkdiensten plaatsvinden.⁹ De besluitvorming over de toekomst van een kerk is vaak een langdurig en ingewikkeld proces, omdat voor veel mensen een kerkgebouw een bijzondere plek is, waar ‘niet zomaar alles kan gebeuren’: heren nevenbestemmingen moeten waardig of passend zijn. In de voortgaande discussie over het beheer van kerkgebouwen dringt zich steeds de vraag op wat hier precies onder verstaan moet worden.¹⁰ Kerkbesturen die het religieuze karakter van een kerk willen beschermen, trekken andere grenzen dan organisaties als de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (voorheen Rijksdienst voor de Monumentenzorg) en de Task Force Toekomst Kerkgebouwen die in de eerste plaats het gebouw willen behouden vanwege de cultuurhistorische en monumentale betekenis.¹¹

Ook als kerkgebouwen hun liturgische functie verliezen, blijven veel mensen er om uiteenlopende redenen waarde aan hechten. Hoewel in deze tijd van ontkerkelijking de steun voor het kerkelijk instituut vermindert, lijkt dit niet te gelden voor het kerkgebouw.¹² Niet alleen gemeenteleden, maar ook niet-kerkelijke stads- en dorpsbewoners voelen veelal een sterke verbondenheid met

reiking van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed neemt vooral de cultuurhistorische waarde van kerkgebouwen als uitgangspunt: *Een toekomst voor kerken, Handreiking voor het herbestemmen van vrijkomende kerkgebouwen* (Amersfoort 2011); R. FISCH: *Umnutzung von Kirchengebäuden in Deutschland. Eine kritische Bestandsaufnahme* (Bonn 2008); I. SCHEURMANN et al.: *Kirche leer - was dann? Neue Nutzungskonzepte für alte Kirchen!* (Petersberg 2011).

⁹ Zie voor publicaties over nevenbestemming o.a.: P. HEISTERKAMP & B. LINSKENS: *Een waaier aan mogelijkheden. Voorbeelden van meervoudig gebruik van kerkgebouwen in woord en beeld* (Delft 2008); G.J. VAN DER HARST: *Monumentale kerkgebouwen. Een lust voor de kerk!* (Zoetermeer 2000) verkent de betekenis van kerkgebouwen in samenhang met de gebruiksmogelijkheden.

¹⁰ VAN BEUSEKOM & JONGMANS: *Handreiking* 25-26; ‘Het kerkgebouw als getuige van de christelijke traditie’ 7; M. VERMEULEN: ‘Rabobank houdt kantoor in kerkgebouw van Austerlitz’, in *De Volkskrant* (7 juli 2005); P. DE GRAAF: ‘Bisdommen: kerken niet ombouwen tot disco’s’, in *De Volkskrant* (26 september 2005); P.G.J. POST: *Voorbij het kerkgebouw. De speelruimte van een ander sacraal domein* (Heeswijk 2010) 44-62; A. KLAUS: ‘Veel kerken in de gevaarzone’, in *Trouw* (5 april 2007); M. SLINGERLAND: ‘Marco Borsato in de kerk?’, in *Trouw* (3 februari 2010).

¹¹ JELSMA: ‘Hoe verder’; *Een toekomst voor kerken* 7. Zie verder www.cultureelerfgoed.nl en www.toekomstkerkgebouwen.nl/NL/home/1-0-10/home.htm.

¹² “Het reli-toerisme, ook wel bezinningstoerisme genoemd, is populairder dan ooit.” (NELISSEN: *Geloof in de toekomst!* 40). Zie verder, R. STEENSMA: ‘Hoe God opnieuw verschijnt in Zeerijp. Vormen van Godsbeleving in een oude kerk’, in J.E.A. KROESSEN et al. (red.): *Religie en cultuur in hedendaags Nederland* (Assen 2010) 14-21; POST: *Voorbij het kerkgebouw*; B. WITMAN: ‘Heilig ontzag voor beuken en steunberen’, in *De Volkskrant* (27 december 1996).

een kerkgebouw en komen regelmatig in verzet wanneer sluiting en sloop dreigen.¹³ Door hun architectuur onderscheiden kerken zich van andere gebouwen, waardoor de religieuze functie al aan de buitenzijde af te lezen is en kerkgebouwen waardevol zijn als beeldbepalende objecten in het straatbeeld.¹⁴ Daarnaast fungeren kerken voor veel mensen als persoonlijke plaatsen van herinnering door het jarenlange gebruik voor de eredienst, en in het bijzonder voor doopdiensten, huwelijken en begrafenissen.¹⁵ Dergelijke immateriële waarden staan vaak haaks op de financiële argumenten die in de besluitvorming over kerkgebouwen meestal de doorslag geven.¹⁶ Vooral ook omdat het moeilijk aan te geven is waar de emotionele, religieuze en monumentale betekenis van een kerkgebouw precies in schuilt.¹⁷ Voor dit artikel is gepoogd in kaart te brengen welke betekenissen voor mensen aan kerkgebouwen verbonden zijn.

2. Methode en werkwijze

De Stichting Oude Groninger Kerken, die tot doel heeft “om historische kerkgebouwen in de provincie Groningen in stand te houden en de belangstelling hiervoor te vergroten”, wilde meer zicht krijgen op hoe inwoners van de provincie Groningen plaatselijke kerkgebouwen waarderen en hoe zij denken over her- en nevenbestemming.¹⁸ Waar bevinden zich de marges waarbinnen geopeerd kan worden? Verondersteld mag worden dat de waarde die aan een kerkgebouw gehecht wordt consequenties heeft voor wat mensen als ‘waardig’ en ‘passend’ gebruik beschouwen. In dit onderzoek staan de volgende vragen centraal:

- Hoe verwoorden betrokkenen de waarde en betekenis die ze aan een kerkgebouw hechten?
- Hoe staan zij tegenover her- of nevenbestemming?

¹³ VAN DER HARST: *Monumentale kerkgebouwen* 18-19; M. VAN DE WIER: ‘Oekraïne erft Vughtse kerkinventaris’, in *Trouw* (16 december 2009); C. VELTMAN: ‘Goudvissen tussen haaien, Religieus erfgoed staat op het spel’, in *Volzin, tijdschrift voor zinvol leven* 16 (17 augustus 2012) 12-15.

¹⁴ COENEN: ‘Het kerkgebouw’ 177.

¹⁵ In krantenartikelen en op internet wordt dit aspect vaak genoemd. Zie o.a. H. HAARSMA: ‘Te veel kerken + bruidsschat te koop’, in *Trouw* (31 januari 2001); P. DE GRAAF: “‘Bizar’, om zo’n honderdjarige kerk af te breken”, in *De Volkskrant* (26 september 2005); C. HUISMAN: ‘Leeuwenberghkerk in de verkoop’, in *De Volkskrant* (19 juni 2004); K. FENS: ‘Rijp voor de sloop’, in *De Volkskrant* (21 november 2002).

¹⁶ VAN DER HARST: *Monumentale kerkgebouwen* 20-22; VELTMAN: ‘Goudvissen tussen haaien’.

¹⁷ COENEN: ‘Het kerkgebouw’ 184; J.E.A. KROESEN: ‘Tussen God en de Mammon. Het lot van te duur of overvloedig geworden kerkgebouwen in Nederland’, in *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 24 (2008) 69-94, p. 79; SLINGERLAND: ‘Marco Borsato’.

¹⁸ www.groningerkerken.nl (22 juni 2012).

- Zijn er verschillen in opvatting waar te nemen tussen kerkgangers en buitenkerkelijken en bestaan er hieromtrent verschillen tussen denominaties?

In de zomer van 2010 heb ik drie protestantse gemeenten in Noordoost Groningen benaderd die zich in verschillende stadia van het proces van kerkkeuze en her- en nevenbestemming bevonden.¹⁹ In elke gemeente zijn diepte-interviews gehouden met zowel kerkelijke als buitenkerkelijke personen. De respondenten kregen eerst lijsten met opties voor herbestemming en nevenbestemming voorgelegd [Grafiek 1 en 2], met het verzoek om op een schaal van 1 (zeer ongeschikt) tot 10 (zeer geschikt) aan te geven in hoeverre zij de betreffende bestemming wenselijk achten voor een kerk.²⁰ Voor de verwerking van de vragenlijsten is onderscheid gemaakt tussen (oorspronkelijk) hervormden, (oorspronkelijk) gereformeerden en buitenkerkelijken. Hoewel vanwege de beschikbare tijd het aantal respondenten (13) beperkt moest blijven, bieden de vragenlijsten in combinatie met de diepte-interviews voldoende aanknopingspunten om enkele trends op het spoor te komen.

3. Situatieschets: kerken en dilemma's

3.1. Kerkkeuze in een dorpenstreek

Om een idee te krijgen van de dilemma's waarvoor gemeenten zich gesteld zien en om de uitspraken van de respondenten in hun context te kunnen plaatsen, zullen de omstandigheden in de drie gemeenten eerst kort uiteengezet worden. In het noordoosten van Groningen liggen twee dorpen die gedurende de afgelopen decennia op kerkelijk gebied steeds nauwer zijn gaan samenwerken. In Awerd bevinden de hervormde gemeente en de gereformeerde kerk zich in een ver gevorderd fusieproces.²¹ Sinds twee jaar vinden alle diensten er gezamenlijk plaats. De hervormde gemeente uit het naburige, kleinere Barum is al sinds 1966 gecombineerd met de hervormden uit Awerd en is nu opgegaan in de Protestantse Gemeente Awerd-Barum in wording. Hier is gesproken met twee gereformeerden, twee hervormden (waarvan er een woonachtig is in Awerd en een in Barum), en ten slotte met een inwoner van Awerd zonder kerkelijke achtergrond.

¹⁹ Het bleek niet mogelijk om ook een rooms-katholieke parochie in het onderzoek te betrekken.

²⁰ Het overgrote deel van de hier genoemde her- en nevenbestemmingen zijn praktijkvoorbeelden die in een staat bijeen zijn gebracht, zie o.a. VAN BEUSEKOM & JONGMANS: *Handreiking*, HEISTERKAMP & LINSKENS: *Een waaier*, JELSMA: 'Hoe verder'.

²¹ De plaatsnamen zijn gefingeerd.

De diensten vinden afwisselend plaats in de hervormde kerk en de gereformeerde kerk van Awerd.²² Op Hemelvaart en Pinksteren komt de gemeente samen in de kerk van Barum. De hervormde witgepleisterde kerk in Awerd is een middeleeuwse kerk, die midden in het dorp staat en omgeven wordt door een schilderachtige gracht. De kruisvormige gereformeerde kerk stamt uit het begin van de 20^e eeuw. De hervormde kerk in Barum is eveneens een monumentale middeleeuwse kerk. Dit gebouw is weliswaar niet zo centraal gelegen als de hervormde kerk in Awerd, maar is wel beeldbepalend voor het dorpsgezicht. In Barum gaat nog een slechts een enkeling naar de kerk. Niet alleen de ontkerkelijking is hier voelbaar, maar ook de bevolkingskrimp. Met de teruggang van het aantal kerkgangers nemen uiteraard ook de inkomsten af. Enkele jaren geleden kon de hervormde gemeente in Barum geen nieuwe predikant meer beroepen, waardoor de noodzaak tot samenwerking plotseling acuut werd.

Op dit moment beschikt de gecombineerde gemeente Awerd-Barum over drie kerkgebouwen, twee bijgebouwen en twee pastorieën. De pastorieën zullen worden verkocht en ook de kerk in Barum zal worden afgestoten. Mogelijk wordt dit kerkgebouw overgedragen aan de al genoemde Stichting Oude Groninger Kerken. De vraag is welke kerk en welk bijgebouw in Awerd aangehouden kunnen worden. Het hervormde kerkgebouw is monumentaal en sterk bepalend voor het dorpsgezicht. Deze kerk is kleiner dan het gereformeerde kerkgebouw, maar biedt over het algemeen voldoende ruimte voor het huidige aantal kerkgangers. De kerk beschikt echter niet over een nevenruimte voor de kindernevendienst en het bijgebouw bevindt zich op enige afstand van de kerk. Het gereformeerde kerkgebouw is minder monumentaal, maar het bijgebouw is aan de kerkzaal vast gebouwd en beschikt over betere voorzieningen dan het hervormde bijgebouw. Ook leent deze kerk zich vanwege de vorm van de kerkruimte beter voor speciale diensten.

De kerkenraad heeft advies ingewonnen bij de Stichting KerkTransvorm (sinds 2010 KKG Adviseurs), een organisatie die PKN-gemeenten adviseert over beheer van kerkelijk vastgoed.²³ KerkTransvorm adviseerde in juni 2009 om het hervormde kerkgebouw in combinatie met het gereformeerde bijgebouw te behouden. Bij de hervormde kerk zou mogelijk aan de buitenzijde een moderne nevenruimte gecreëerd kunnen worden. Het voorstel van KerkTransvorm werd overgenomen door de kerkenraad, waarbij deze tevens suggereerde om de zolder van de hervormde kerk geschikt te maken voor gebruik voor onder andere de kindernevendienst. Nadat eind juni 2009 het voorstel werd toegelicht op een gemeenteavond, reageerde een aantal (voormalig) gereformeerden door een

²² Hoewel sinds het ontstaan van de Protestantse Kerk in Nederland niet meer gesproken kan worden van hervormd en gereformeerd, worden de termen in dit kader gebruikt om onderscheid te maken tussen de kerkgebouwen en tussen respondenten die voorheen hervormd of gereformeerd waren.

²³ Kantoor Kerkelijke Goederen: www.kkg-adviseurs.nl/website/nl/8_home.htm (22 juni 2012).

handtekeningenactie op touw te zetten om steun te vragen voor behoud van 'hun' kerkgebouw.

Uit de interviews bleek dat veel kerkgangers uit Awerd hun twijfels hebben over de plannen. Het gaat hen – in de woorden van een betrokkene – “iets te kort door de bocht en het zou goed zijn om nog wat meer de tijd te nemen”. De gemeenteleden hebben het idee dat “bezwaren wat al te gemakkelijk van tafel worden geveegd”. Men vraagt zich af of het plan om nevenruimten bij en in het hervormde kerkgebouw te realiseren wel goedgekeurd zullen worden door de burgerlijke gemeente en door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. De drempel om dergelijke twijfels onder woorden te brengen tijdens een gemeentevond is voor sommigen te hoog, liever zouden ze in kleiner verband van gedachten wisselen over wat er met de gebouwen moet gebeuren en over de gevoelens die ermee verbonden zijn.

3.2. Het kerkgebouw in de stad

In de kleine stad Radenzijl is het proces van kerkkeuze inmiddels afgerond. Ik heb hier gesproken met twee gereformeerden, een hervormde en een buitenkerkelijke. Tijdens het fusieproces van de hervormde gemeente en de gereformeerde kerk moest er ook een besluit worden genomen over de vraag welk kerkgebouw in gebruik zou blijven, omdat het onmogelijk zou zijn om beide kerkgebouwen in eigen beheer in stand te houden. Er moest een keuze gemaakt worden tussen de middeleeuwse hervormde kerk, gelegen aan een plein in het hart van de stad en de gereformeerde kerk, centraal gelegen, maar minder prominent, gebouwd in de stijl van de Amsterdamse school. De hervormde kerk is een rijksmonument en de gereformeerde kerk een gemeentelijk monument. Beide gebouwen beschikken over een bijgebouw, maar moesten wel enigszins gerestaureerd en verbouwd worden. Het proces van fusie en kerkkeuze verliep al met al zeer moeizaam en emotioneel. Een resultaat hiervan is dat een aanzienlijk aantal gereformeerden nu in een nabijgelegen dorp naar de hervormde kerk gaat.

Om tot een weloverwogen beslissing te komen werd tijdens het fusieproces een externe partij ingeschakeld. Ook heeft de kerkenraad door middel van enquêtes geprobeerd in beeld te krijgen welke behoeften met betrekking tot het kerkgebouw onder gemeenteleden leven. Uiteindelijk is gekozen voor het hervormde kerkgebouw in combinatie met het bestaande bijgebouw. In nauwe samenwerking met de burgerlijke gemeente zijn de kerk en het bijgebouw geschikt gemaakt voor multifunctioneel gebruik. Om meer ruimte te creëren rondom het liturgisch centrum werden op de grens van koor en schip enkele rijen banken vervangen door stoelen. De banken zijn in de zuidelijke zijkapel geplaatst, waar een stiltecentrum is ingericht. In de andere zijkapel is een Archeologisch Informatiepunt gevestigd. Een groot demontabel scherm kan in het koor opgesteld worden voor gebruik van een beamer. In het bijgebouw zijn sanitaire voorzieningen en een keuken ondergebracht. De nevenruimten en de

kerk worden verhuurd voor uiteenlopende activiteiten, van vergaderingen en koorrepetities tot concerten, toneelvoorstellingen, recepties en modeshows. In de zomermaanden is de kerk bovendien vijf dagen per week geopend voor bezoekers. De respondenten zijn zeer enthousiast over het feit dat in de kerk niet meer alleen kerkdiensten plaatsvinden, maar dat er op deze manier meer mensen van de ruimte gebruik kunnen maken.

De verkoop van de gereformeerde kerk werd bemoeilijkt doordat de monumentale status wijzigingen aan het exterieur onmogelijk maakten, waardoor de mogelijkheden voor herbestemming beperkt werden; een glazen winkelpui of een ruime entree voor een restaurant zouden volgens de burgerlijke gemeente het aanzicht van het gebouw te zeer aantasten. Daarom verdiende voortzetting van de religieuze functie de voorkeur. Uiteindelijk heeft de Vrijgemaakt Gereformeerde gemeente, die de voormalige synagoge in gebruik had, de kerkzaal aangekocht en de pastorie voor nevenactiviteiten. De synagoge is vervolgens overgenomen door de Stichting Oude Groninger Kerken. De burgerlijke gemeente is eigenaar geworden van het bijgebouw bij de gereformeerde kerk en wil hierin een jeugdcentrum vestigen.

3.3. Herbestemming van een dorpskerk

De hervormde gemeenten van Oostend en Westend, twee dorpen in Oost-Groningen, vormen sinds 1914 één gemeente. Hier is gesproken met een gemeentelid, tevens organist en kerkenraadslid, en met een buitenkerkelijke dorpsbewoner. De kerk van Oostend dateert uit de achttiende eeuw en werd tot 1970 gebruikt door de Vrijzinnig Hervormde gemeente. Omdat deze gemeenschap te klein was geworden, werd het kerkgebouw overgenomen door de hervormde gemeente. Een poging om samen te werken met de gereformeerde kerk in Oostend is enkele jaren geleden op niets uitgelopen, “omdat de modaliteiten te ver uit elkaar liggen”, aldus een hervormd kerkenraadslid en tevens organist. De hervormde gemeente draagt een confessioneel karakter, waardoor mensen uit de wijde omgeving worden aangetrokken. Toch loopt het aantal kerkgangers ook hier terug, zodat de kerkenraad eind 2006 heeft moeten besluiten om de kerk van Oostend af te stoten. De gemeente koos ervoor om de hervormde kerk in Westend aan te houden, onder andere omdat het verenigingsgebouw erbij staat. De kerk van Oostend is nog wel in het bezit van de kerkelijke gemeente, totdat deze overgenomen kan worden door een plaatselijke stichting. Deze stichting is opgericht met als doel om de kerk “vanuit historisch belang te behouden”, zoals de niet-kerkelijke voorzitter van deze stichting vertelt, die via de Vereniging Dorpsbelangen bij de instandhouding van de kerk betrokken raakte.

Zolang de stichting nog niet voldoende donateurs heeft gevonden om het minimale onderhoud van de kerk te kunnen financieren en de kerk over te kunnen nemen, probeert de hervormde gemeente het gebouw te onderhouden. Zodra er voldoende middelen beschikbaar zijn, zal de kerk in overleg met de

Stichting Oude Groninger Kerken worden gerestaureerd en geschikt gemaakt worden voor multifunctioneel gebruik. Dat betekent dat de nodige voorzieningen zullen moeten worden aangebracht. In een deel van de kerkzaal zal een vaste tentoonstelling over de geschiedenis van de kerk en het dorp worden ingericht. De kerkelijke gemeente zal een bedrag beschikbaar stellen voor de restauratie van het orgel. Wanneer de kerk gerestaureerd is, zal de Stichting Oude Groninger Kerken het gebouw overnemen en daarmee de verantwoordelijkheid voor het onderhoud dragen. De plaatselijke stichting zal vervolgens de exploitatie op zich nemen.

Tot die tijd wordt de kerk niet meer gebruikt. Begraafnisdiensten worden in de kerk van Westend gehouden, waarna de teraardebestelling, onder klokgelui, op de begraafplaats bij de kerk van Oostend plaatsvindt. Alleen de organist, tevens lid van de plaatselijke stichting, komt nog regelmatig in het kerkgebouw om op het orgel te spelen. Hij voelt zich sterk met het gebouw verbonden, omdat hij er al van jongs af aan ter kerke ging. Hoewel er financieel geen andere mogelijkheid bestond, betreurt hij het dat het kerkgebouw nu niet meer als kerk in gebruik is. Toch staat hij achter het besluit, omdat de gemeente nu nog een parttime predikant kan betalen, “wat belangrijk is om de gemeente bij elkaar te houden en een rechtzinnige gemeente te blijven”. De voorzitter van de stichting is vooral geïnteresseerd in het historisch belang van het gebouw als onderdeel van het dorp. Hij verwoordde het kort en krachtig: “De kerk hoort bij het dorp en het dorp hoort bij de kerk”.

4. Waarden van het kerkgebouw in kaart gebracht

Waarom hechten mensen aan kerkgebouwen in de openbare ruimte? Wat maakt een kerkgebouw bijzonder en anders dan andere gebouwen, ook als deze niet meer gebruikt worden voor eredienst? Hoe drukken mensen zich uit als ze proberen de betekenis van een kerkgebouw onder woorden te brengen? Op deze vragen is door middel van interviews geprobeerd een antwoord te vinden. Tijdens de gesprekken beschreven mensen de religieuze, sociale en emotionele betekenis van een kerkgebouw, de sfeer, de uitstraling, de historische waarde en de functionele mogelijkheden. Deze acht aspecten blijken in meer of mindere mate bepalend te zijn voor de betekenis die aan een kerkgebouw wordt toegekend.

Allereerst zijn er uitspraken die als ‘religieus’ kunnen worden aangemerkt, omdat ze betrekking hebben op het liturgisch gebruik, het doel waarvoor een kerk ooit gebouwd werd en religieuze ervaringen. Dergelijke uitspraken kunnen zeer uiteenlopen. Voor een confessioneel hervormde is het kerkgebouw: “Gods huis, een plek waar Gods gemeente samenkomt om Christus te dienen en te eren”. Een gereformeerde is van mening dat God niet in het gebouw zit, maar in wat je daar doet en dat kun je ook in een boerenschuur doen. Voor buitenkerkelijken speelt religie logischerwijs een minder grote rol. Toch merkt de

buitenkerkelijke uit Awerd op dat voor haar kerkgebouwen waardevolle plekken zijn, omdat “er zoveel mensen naar toe gaan en dat er een bepaalde sfeer is en dat er een plek is waar mensen, nou, misschien een stukje rust vinden”.

De tweede categorie wordt gevormd door uitspraken die betrekking hebben op de sociale functie van een kerk. Vooral door gereformeerden en buitenkerkelijken worden kerkgebouwen regelmatig aangeduid als plaatsen van ontmoeting. Buitenkerkelijken zouden graag zien dat de sociale functie van kerken vergroot wordt, zodat het kerkgebouw ook voor mensen die niet kerkelijk betrokken zijn toegankelijk wordt. Dit kan door de kerk open te stellen voor bezichtiging, maar er kan ook gedacht worden aan concerten, lezingen en exposities. De voorzitter van de stichting in Oostend hoopt dat openstelling van het kerkgebouw ook een impuls geeft aan het dorpsleven, doordat dorpsbewoners daar dan allerlei activiteiten kunnen ontplooiën.

Hiermee hangt ook het functionele aspect samen: uit de interviews blijkt dat de mate waarin een kerkgebouw geschikt is voor uiteenlopende activiteiten de waardering sterk bepaalt. De discussie in Awerd-Barum spitst zich toe op dit punt: de functionaliteit van het gereformeerde kerkgebouw is door zijn omvang en de aanwezigheid van een bijgebouw groter dan die van de hervormde kerk, waardoor de gereformeerde kerk geschikter is voor bijeenkomsten met veel bezoekers. Uit de (geplande) verbouwingen in Radenzijl en Oostend blijkt dat goede voorzieningen als onontbeerlijk worden beschouwd. Ook het klockgelui dat dagelijks en incidenteel bij begrafenissen te horen is, wordt als een belangrijke functie van het kerkgebouw beschouwd.

Over de sociale en functionele betekenis van een kerk kan in veel gevallen nog wel overeenstemming worden bereikt, maar de gevoelswaarde en de sfeer hangen sterk met persoonlijke opvattingen samen. De meningen hierover kunnen dan ook zeer uiteenlopen: de gereformeerden in Awerd ervaren hun kerk als warm en licht, terwijl ze de hervormde kerk kil, donker en muf vinden. Het hervormde gemeentelid uit Barum voelt zich juist verlaten in de grote en in haar ogen lelijke gereformeerde kerk en is meer op haar gemak in de knusse hervormde kerk: “In de gereformeerde kerk zit geen sfeer, voor een kerstnachtdienst of een Paascyclus moet je in de hervormde kerk zijn, want daar beleef je veel meer”. Mensen kunnen zich verbonden voelen met een kerkgebouw doordat het vanwege persoonlijke ervaringen en herinneringen als ‘eigen’ wordt beschouwd:

Die (kerk, J.G.) betekent gewoon heel veel, maar vraag me niet waarom. Maar ik denk, dat het toch te maken heeft (...) mijn grootouders, mijn ouders en al mijn broers en zussen zijn erin gedoopt. Ik ben er altijd heen gegaan en ik denk, ja dat is toch wel een beetje emotioneel,

vertelt een hervormde respondent. Het is niet verrassend dat bij kerkgangers de gevoelens een grotere rol spelen dan bij buitenkerkelijken. Een aantal kerkelijke respondenten geeft aan dat de lokale kerk eerder niet veel voor hen betekende,

maar van grotere waarde is geworden nu ze ouder zijn geworden en er meer bij betrokken zijn geraakt.

Een aspect dat regelmatig wordt genoemd is de historische en monumentale waarde van een gebouw. Voor veel mensen heeft een kerkgebouw meer waarde wanneer dit ouder is – in oude kerken wordt de geschiedenis tastbaar en voelbaar.²⁴ Een hervormde inwonerster van Barum zegt: “daar zit zoveel geschiedenis achter en als ik denk aan al onze voorouders (...) die (kerk, J.G.) is toch neergezet op een manier dat je denkt van, nou hè die moet blijven (...)” Een buitenkerkelijke verkeerde in de veronderstelling dat het gereformeerde kerkgebouw in Radenzijl al honderden jaren oud was. Toen dit niet het geval bleek te zijn, hoefde het gebouw wat hem betreft niet behouden te blijven: “Je loopt er zo aan voorbij en het heeft geen historische waarde voor de stad”. Andere respondenten waren zich meer bewust van de betekenis van dit gebouw als onderdeel van de lokale architectuurgeschiedenis. Voor hen was dit rationele aspect van doorslaggevende betekenis voor de waardering van het gebouw.

Ten slotte ontleent een kerkgebouw betekenis aan de plaats die het inneemt in het straatbeeld of dorpsgezicht. Uit een recent onderzoek in Rotterdam onder niet-kerkelijke bewoners bleek dat 86% van de ondervraagden van mening was dat kerkgebouwen grote emotionele waarde hebben als “bakens van herkenning”.²⁵ Vooral buitenkerkelijken noemen dit aspect vaak. Volgens een buitenkerkelijke uit Oostend is “de kerk het gezicht van het dorp”: als je het dorp nadert is de torenspits al zichtbaar. Hieruit blijkt de functie van kerkgebouwen, in het bijzonder van kerktorens, als bakens en oriëntatiepunten. Een kerk is aldus een beeld- en sfeerbepalend element in het straatbeeld.²⁶ Een gereformeerd kerkgebouw dat wat achteraf ligt is dat natuurlijk wel minder dan een hervormde kerk die centraal gelegen is. Een hervormde respondent uit Radenzijl merkt op dat de gereformeerde kerk weliswaar “heel kenmerkend en beeldbepalend is, maar de hervormde kerk is gans anders, want je moet er niet aan denken dat het daar weg zou gaan. (...) De gereformeerde kerk is gewoon een heel ander soort gebouw”. Een hervormde uit Awerd zei over de gereformeerde kerk: “Het is toch een apart gebouw, het is niet zomaar een schuurtje”. Dergelijke uitspraken verwijzen ook naar het laatste aspect: de uitstraling van een kerkgebouw.

Uitstraling is een breed begrip en wordt bepaald door de esthetische, architectonische en monumentale waarde van het kerkgebouw, waarbij ook de locatie een rol speelt: staat een kerkgebouw midden in de stad aan een groot plein, of ergens in een nieuwbouwwijk? In het eerste geval staat het kerkgebouw er vaak al eeuwen en is het direct als zodanig herkenbaar, terwijl in het laatste geval het gebouw dikwijls in een buitenwijk ergens langs de straat ligt, zonder plein er-

²⁴ Zie ook WITMAN: ‘Heilig ontzag’.

²⁵ CREMERS et al.: *Kerkgebouwen leven*; R. VAN HAASTRECHT: ‘Kerken zijn geliefd als bakens in de buurt’, in *Trouw* (10 februari 2009).

²⁶ Zie ook NELISSEN: *Geloof in de toekomst!* 34, 36, 38, 46.

voor en het soms gelijkenis vertoont met een school of een gymzaal.²⁷ Dit verschil in uitstraling en vooral ook in monumentaliteit brengt met zich mee dat een wederopbouwkerk in een buitenwijk eerder herbestemd of gesloopt zal worden dan een middeleeuwse stads- of dorpskerk.²⁸ Dat neemt niet weg dat voor de betrokken kerkgangers de sloop van een kerkgebouw dat veertig jaar oud is heel pijnlijk kan zijn, zeker wanneer ze destijds zelf geïnvesteerd hebben in de bouw of inrichting. Voor hen spelen persoonlijke ervaringen vaak een belangrijke rol.²⁹ In een volgende paragraaf zal blijken dat de uitstraling van een kerkgebouw grote consequenties heeft voor hoe de waardigheid van bestemmingen beoordeeld wordt.

5. Her- en nevenbestemming: wat kan wel en wat kan niet?

Algemeen leeft het idee dat herbestemmingen en activiteiten waardig en passend dienen te zijn voor een kerkgebouw. Maar wat is precies waardig en passend? Doordat de meningen hierover zozeer uiteenlopen en er grote verschillen bestaan in de uitstraling en functionaliteit is het onmogelijk om een eenvoudig te hanteren richtlijn op te stellen voor her- en nevenbestemming van kerkgebouwen. Het enige wat vastgesteld kan worden op basis van het criterium 'waardig en passend gebruik' is dat er voor vrijwel iedereen grenzen zijn aan wat in een kerk kan gebeuren, zoals zichtbaar wordt in grafieken 1 en 2. Uit het commentaar van de respondenten bleek dat zij zich bewust zijn van de verschillende factoren die meespelen in de besluitvorming over de toekomst van een kerkgebouw. In hun beoordeling keken mensen niet alleen naar de waardigheid van een bestemming *an sich*, maar ook naar de fysieke mogelijkheden van een specifiek kerkgebouw. Daarbij vroegen respondenten zich ook af of er onder de dorpsbewoners behoefte zou bestaan aan een dergelijke voorziening en of het draagvlak groot genoeg zou zijn om deze te realiseren.

De mogelijke herbestemmingen [grafiek 1] zijn gegroepeerd in verschillende categorieën: winkel- en productiefuncties, horeca- en ontspanning, sociale en culturele bestemmingen, bewoning, religieuze functie en sloop. Naar aanleiding van de gesprekken en de vragenformulieren kan allereerst geconcludeerd worden dat een sterke voorkeur bestaat voor culturele en maatschappelijke functies.³⁰ Maar commerciële bestemmingen met hetzij een winkel- en productiefunctie, hetzij een horeca- of ontspanningsfunctie worden niet bij voorbaat afgekeurd. Men lijkt huiverig te staan tegenover bestemmingen met een fysiek

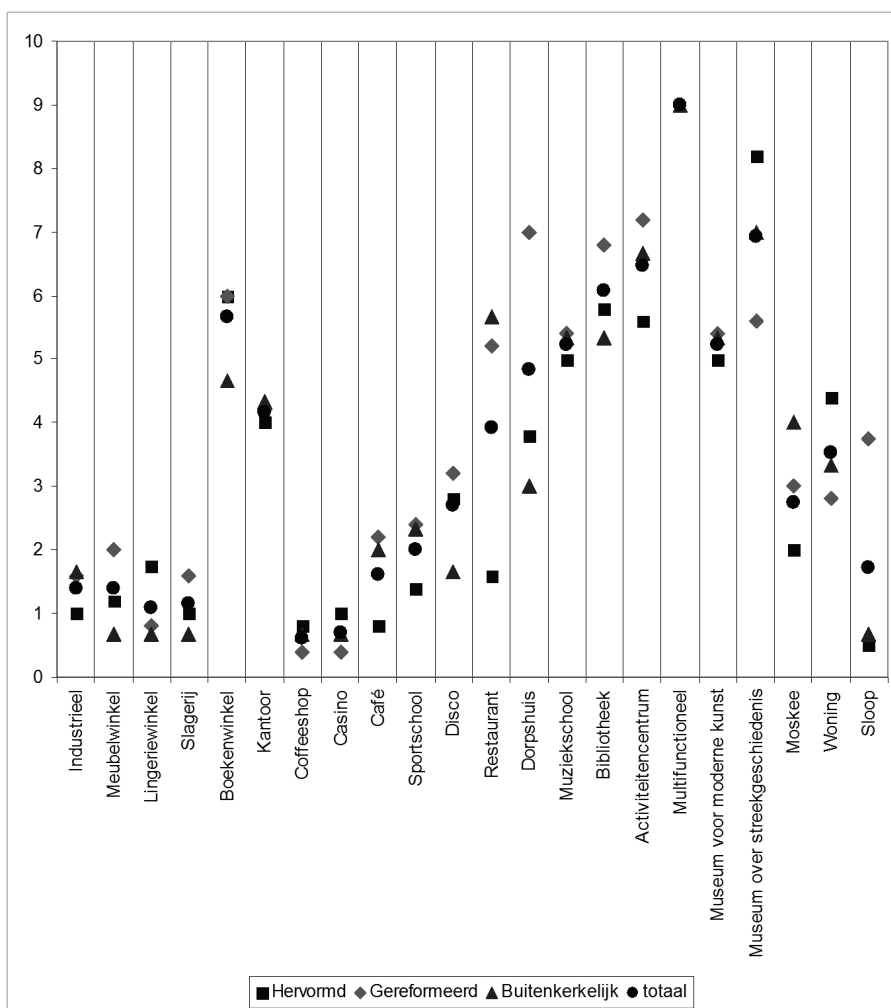
²⁷ COENEN: 'Het kerkgebouw' 177; Nelissen: *Geloof in de toekomst!* 119-120.

²⁸ MOREL, et al.: *Onderzoek herbestemming*.

²⁹ RIJLAARSDAM: 'Een nieuw begin'.

³⁰ Binnen dit bestek is het niet mogelijk om alle resultaten uitputtend te behandelen. Een aantal algemene tendensen kan wel aangeduid worden.

of 'lichtzinnig' karakter, zoals een lingeriewinkel, casino of sportschool. Sommige respondenten achten een woning minder geschikt vanwege het feit het kerkgebouw dan niet meer publiek toegankelijk is. Sloop heeft zeker niet de voorkeur, maar verschillende respondenten merken op dat ze liever zien dat een kerkgebouw afgebroken wordt dan dat het verloedert.

Grafiek 1: Beoordeling van herbestemmingen

De respondenten staan duidelijk minder afwijzend tegenover een boekwinkel of kantoor, waar meer de nadruk ligt op geestelijke activiteiten. Dit geldt ook voor bestemmingen als muziekschool en museum.³¹ Het is verder opvallend dat een museum voor streekgeschiedenis hoger wordt gewaardeerd dan een museum

³¹ Vgl. ook KROESEN: 'Tussen God en de Mammon' 82.

voor moderne kunst. Sociale bestemmingen, zoals een restaurant en een dorps-huis worden als enigszins acceptabel beschouwd. Hoewel een moskee goed zou aansluiten bij de oorspronkelijke religieuze functie van een kerkgebouw, wijzen vooral kerkelijke mensen dit af, mogelijk als gevolg van negatieve gevoelens of vanwege onbekendheid met de islam.³²

Wanneer naar de achtergrond van de respondenten wordt gekeken, valt op dat gereformeerden meer mogelijkheden zien voor herbestemming dan hervormden.³³ Ook hebben gereformeerden het minste bezwaar tegen sloop; met een 4 is dit weliswaar niet gewenst, maar dit cijfer ligt toch aanzienlijk hoger dan de 1 die de hervormden en de buitenkerkelijken geven. Opvallend genoeg blijkt dat buitenkerkelijken soms meer bezwaren hebben tegen herbestemming dan kerkgangers, bijvoorbeeld in het geval van disco en winkelfuncties. Een ander opvallend gegeven is dat de hervormden erg enthousiast zijn over een functie als museum voor streekgeschiedenis (8+), terwijl de gereformeerden dat beoordelen met een mager zesje. De meningen zijn het meest verdeeld waar het een restaurant en een dorpshuis betreft. Alleen bestemmingen met een duidelijk sociaal of cultureel karakter, zoals bibliotheek, activiteitencentrum en een museum voor streekgeschiedenis scoren bij alle partijen ruim voldoende.

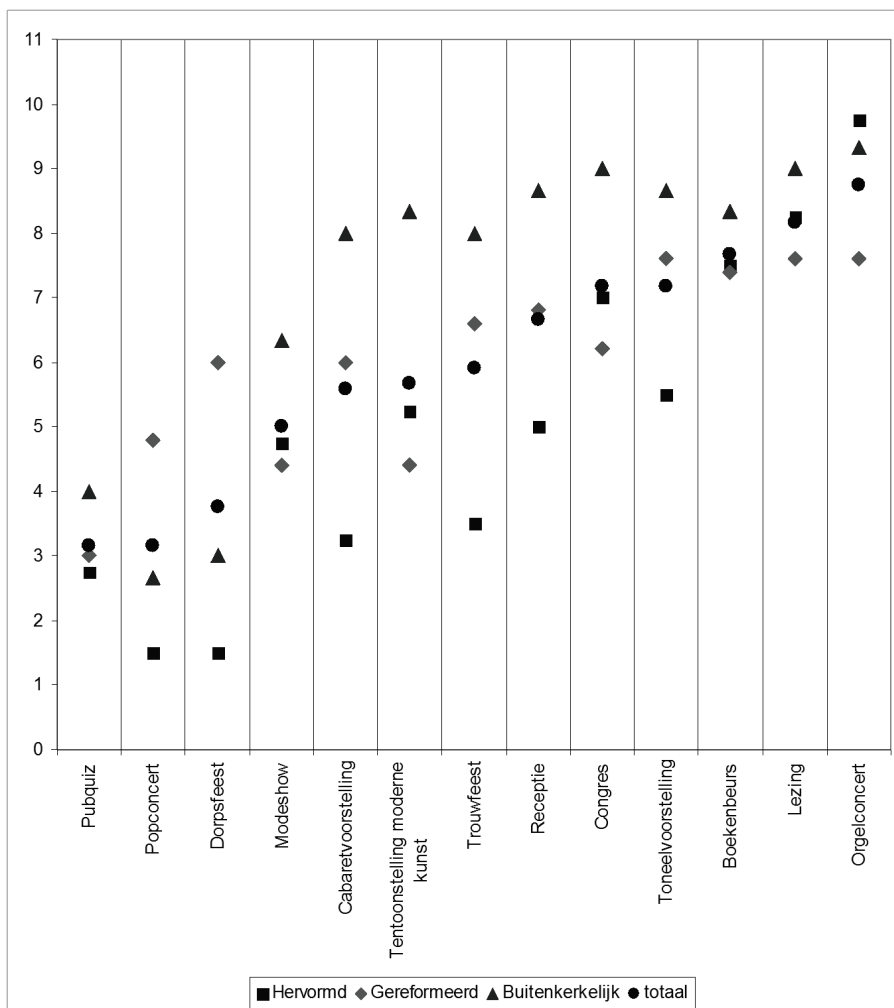
Tijdens de gesprekken bleek dat niet alleen kerkgebouwen onderwerp van discussie zijn, maar ook de bijgebouwen. Herbestemmingen die werden afgewezen voor de kerkruimte werden soms wel als passend beschouwd voor een bijgebouw. De gemeenteleden uit Awerd hadden verschillende ideeën voor het hervormde bijgebouw, zoals een theehuis, dorps huis of een jeugdsoos, waarmee een impuls gegeven zou kunnen worden aan het dorpsleven. Gevoelsmatig kan er blijkbaar meer in bijgebouwen dan in een kerkruimte; bovendien zijn de praktische mogelijkheden hier vaak groter.

Op het gebied van nevenbestemmingen [grafiek 2] lijkt er meer mogelijk te zijn. Buitenkerkelijken tonen de minste bezwaren, terwijl hervormden enigszins terughoudend zijn, met uitzondering van het orgelconcert dat de hervormden beoordelen met 10- en de gereformeerden met een 7,5. Hier liggen de resultaten verder uit elkaar dan bij de herbestemmingen. Vooral over de geschiktheid van een cabaretvoorstelling wordt zeer uiteenlopend gedacht. De buitenkerkelijken hebben met een 8 weinig bezwaren, maar de hervormden met een 3 duidelijk wel. Tijdens de interviews gaven meerdere respondenten aan bezwaar te hebben tegen de schuttingtaal die vaak door cabaretiers gebezigd wordt. In Oostend wordt aangevoerd dat het feit dat het kerkgebouw op een begraafplaats staat consequenties heeft voor de activiteiten daar plaats mogen vinden: "Je gaat geen grappen zitten maken op een kerkhof". Daarnaast is het opvallend dat gereformeerden positiever staan tegenover een popconcert en een

³² Zie NELISSEN: *Geloof in de toekomst!* 81.

³³ Het gaat hier om gemiddelden, ook binnen denominaties kunnen de meningen uiteenlopen.

dorpsfeest dan buitenkerkelijken en hervormden. Over een boekenbeurs bestaat de meeste overeenstemming tussen alle groepen (7-8).

Grafiek 2: Beoordeling van nevenbestemmingen

Voorals buitenkerkelijken staan positief tegenover het beschikbaar stellen van de kerk voor nevenactiviteiten, zodat het gebouw voor meer mensen toegankelijk wordt. Maar er zijn wel grenzen. Een van hen geeft aan dat als er een tentoonstelling in een kerk zou zijn, “het wel een beetje waardig moet zijn. Je kunt niet alles wat je in een museum hangt, in een kerk hangen. Als het erg provocerend is, dan heb ik daar geen moeite mee in een museum, maar wel in kerk. Dat zou ik walgelijk vinden”. Aan de andere kant geven verschillende mensen – van behoudend hervormd tot buitenkerkelijk – aan dat de geschilderde stillevens en

kerkinterieurs van Henk Helmantel heel mooi in een kerk tentoongesteld zouden kunnen worden.³⁴

Wenn man ein Kirchengebäude nicht mehr als Kirche nutzt, dann

	% fände ich eine solche Nutzung in Ordnung				% sollte man Kirchen möglichst nicht so nutzen			
	T	Pr	Ka	Ko	T	Pr	Ka	Ko
<i>Museum</i>	79	81.1	74.4	82.9	20	17.5	24.9	15.9
<i>Bücherei, Bibliothek</i>	72	72.6	67.6	76.5	27	25.3	30.9	22.4
<i>Theater</i>	63	62.2	55.8	71.6	35	35.8	42.0	25.8
<i>Gotteshaus anderer Religion</i>	49	47.8	46.1	53.1	47	48.1	49.9	42.2
<i>Seniorenheim</i>	38	40.1	36.8	40.8	58	55.8	58.9	55.5
<i>Restaurant</i>	28	27.7	21.5	36.8	69	68.5	76.3	60.7
<i>Weinkeller</i>	38	26.0	20.5	38.4	69	70.3	76.5	58.5
<i>Auktionshaus</i>	23	22.5	17.7	29.2	73	74.0	79.6	66.2
<i>Hotel</i>	23	22.6	17.8	30.1	74	73.8	80.1	65.6
<i>Eigentumswohnung</i>	15	14.5	12.7	18.5	81	81.5	84.5	76.8
<i>Disco</i>	14	12.6	7.7	22.0	85	86.1	91.9	74.2
<i>Bar, Kneipe</i>	13	13.3	7.9	19.4	84	84.4	89.5	77.4
<i>Sporthalle</i>	11	10.3	8.5	16.3	85	86.8	88.8	79.5
<i>Lagerhalle, Abstellraum</i>	11	10.2	7.7	15.8	86	87.5	90.0	81.5
<i>Fitness-studio</i>	9	8.4	6.1	13.2	88	89.3	91.7	84.0
<i>Schwimmbad</i>	8	6.6	5.3	13.5	88	90.2	91.3	82.0
<i>Friseur</i>	8	8.1	5.5	11.2	89	89.1	91.5	85.2
<i>Sauna</i>	7	5.4	4.1	11.5	90	91.4	93.7	84.8
<i>Supermarkt</i>	6	6.2	3.2	9.9	92	91.1	95.4	88.0
<i>Autowerkstatt</i>	5	4.6	2.1	7.8	93	93.0	96.3	88.9

Tabel 1: *Selektive Umnutzung*

Quelle: Allensbacher Archiv, IjD-Umfrage 10039,

Basis: Bundesrepublik Deutschland; Bevölkerung ab 16 Jahre

T = Total; Pr = Protestant; Ka = Katholik, Ko = Konfessionslos.

Ook bij nevenbestemmingen kan onderscheid gemaakt worden tussen enerzijds activiteiten die vooral gericht zijn op lichamelijk vermaak, zoals feesten, die een connotatie van losbandigheid in zich dragen, en anderzijds bijeenkomsten die bijdragen aan geestelijke ontwikkeling, zoals lezingen, een boekenbeurs of een congres, waar mensen met elkaar van gedachten kunnen wisselen.³⁵ Deze waar-

³⁴ In Klooster Ter Apel was van 23 oktober 2010 tot en met 26 juli 2011 de tentoonstelling *Met Helmantel door de Middeleeuwen* te zien, waarbij schilderijen van kerk(interieurs) en middeleeuwse beelden uit Helmantels persoonlijke collectie werden tentoongesteld.

³⁵ Vgl. KROESSEN: 'Tussen God en de Mammon' 82.

nemingen worden bevestigd door een onderzoek dat in 2009 in Duitsland is uitgevoerd door het Institut für Demoskopie Allensbach [Tabel 1].³⁶

In dit onderzoek wordt onder andere onderscheid gemaakt tussen protestantse, katholieke en buitenkerkelijke respondenten. De laatste groep heeft het minste bezwaar tegen de herbestemmingen, terwijl de katholieken het meest terughoudend zijn. Toch kan wel worden vastgesteld dat er een zekere mate van overeenstemming bestaat tussen de verschillende groepen; in tabel 1 is te zien hoe in alle groepen het percentage voorstanders afneemt en het aantal tegenstanders toeneemt naarmate de bestemming commerciële en vooral fysieke wordt. Zo komt ook in dit onderzoek naar voren dat een disco minder geschikt wordt geacht dan een theater, mogelijk omdat in een disco luchtig vermaak meer de boventoon voert en theatervoorstellingen als cultureel hoogstaander worden beschouwd. Een van de respondenten merkt op: “Generell alles, was mit Kultur zusammenhängt, ist auch im weiteren Sinne mit einem Kirchenbau durchaus vereinbar.”³⁷

6. Rationele en emotionele overwegingen

6.1. Uitstraling en herbestemming

Uit de interviews blijkt dat er een verband bestaat tussen de waarden die met het kerkgebouw verbonden zijn en hoe er over her- en nevenbestemming gedacht wordt. Het is goed nog wat nader in te gaan op de vraag welke overwegingen ten grondslag liggen aan de beoordeling van her- en nevenbestemming. Zo zeggen mensen die geen gevoelswaarde aan een kerkgebouw toekennen weinig bezwaar te hebben tegen herbestemming of sloop. Ook de uitstraling van een kerkgebouw beïnvloedt in grote mate de waarde die eraan gehecht wordt. Verschillende respondenten merken op dat de plaatselijke monumentale hervormde kerk meer uitstraling heeft dan het gereformeerde kerkgebouw. Het hervormde gemeentelid uit Oostend beschrijft hoe hij zijn kerk, ondanks het feit dat er geen kerkdiensten meer plaatsvinden, nog steeds als kerk kan ervaren:

Als ik binnenkom dan is er altijd nog weer iets, ja mystieks is misschien een beetje een eng woord om te zeggen, maar dat is het eigenlijk wel. (...) Als dan die deur dichtklapt, dat geluid dat heb ik al zo lang gehoord, dat is zo iets karakteristieks, dan heb je dus zo'n hele lege zaal en je kijkt dan op die prachtige preekstoel uit. En denk je van ja, daar word je dan heel stil van. En als ik dan ook speel op het orgel,

³⁶ *Reaktion der Bevölkerung* 50-52, Tabelle 16c, 17c. De uitkomsten zijn gebaseerd op enquêtes onder 1853 personen en 35 diepte-interviews; G.P. HEFTY: ‘Wie sich die Bevölkerung eine neue Nutzung für Kirchengebäude vorstellt’, in *Frankfurter Allgemeine Zeitung* (6 januari 2012).

³⁷ *Reaktion der Bevölkerung* 54.

(...) dan beleef je toch wel iets weer van (die, J.G.) verheven sfeer. (...) Dus in die zin heeft het nog wel iets, iets van een kerk.

De plaatselijke gereformeerde kerk uit 1930 is in zijn ogen in vergelijking met de hervormde kerk uit 1776 geen echte kerk: “Er zit ook geen mooie toren bij, het is een beetje een modern gebouw.”

De uitstraling blijkt ook consequenties te hebben voor de toegankelijkheid van een kerkgebouw. In Radenzijl lag de opkomst bij een kerstconcert in de hervormde kerk veel hoger dan een jaar later in de gereformeerde kerk. Daarnaast beïnvloedt de uitstraling van een kerkgebouw hoe mensen denken over herbestemming. Verschillende respondenten gaven aan minder moeite te hebben met de herbestemming van een jonger gereformeerd dan van een eeuwenoud hervormd kerkgebouw. Een hervormd gemeentelid beoordeelde de herbestemming van de hervormde kerk uit Barum tot een boekwinkel met een 2, een bibliotheek met 1 en een woning met 0. Deze bestemmingen kregen een 8 wanneer het de gereformeerde kerk zou betreffen.

Ook de gereformeerden uit Awerd gaven aan dat zodra de gereformeerde kerk onttrokken zou worden aan de eredienst, het gebouw voor uiteenlopende doeleinden gebruikt mag worden. De gereformeerde kerk maakt weliswaar deel uit van de recente geschiedenis van het dorp en het zou goed zijn als de buitenzijde (grotendeels) intact zou blijven, maar het gebouw is minder beeldbepalend voor het dorpsgezicht dan de hervormde kerk. Alle respondenten uit Awerd-Barum zijn van mening dat wanneer het gereformeerde kerkgebouw geen kerkelijke functie meer heeft, het geen kerk meer is en het gebouw niet per se bewaard hoeft te blijven. Dit geldt wel voor hervormde kerken, die in veel gevallen uit de middeleeuwen dateren. Ook als er geen kerkdiensten meer plaats zouden vinden blijven het kerken, vanwege de monumentale ouderdom en omdat ze aan het archetypische beeld van een kerk voldoen. Het is opvallend dat een gereformeerde kerk die wel duidelijk als kerk herkenbaar is, toch anders gewaardeerd wordt.³⁸ Bij een grootschaliger onderzoek zou het goed zijn om groepen van vergelijkbare kerkgebouwen te vormen en mensen te vragen de waardigheid en de geschiktheid van herbestemmingen en activiteiten voor specifieke gebouwen te beoordelen. Daarbij zou ook de betekenis en de functie van kerkgebouwen in een stedelijke context onderzocht kunnen worden.

6.2. Tussen ideaal en werkelijkheid

Het onderscheid dat de respondenten maken tussen kerkgebouwen roept enkele meer algemene vragen op, zoals: waarin schuilt de betekenis van een kerkgebouw?³⁹ Wat maakt een kerkgebouw tot een kerk en wanneer is een kerkgebouw geen kerk meer? Blijft een kerkgebouw een kerk, een bijzondere ruimte,

³⁸ VAN DER HARST: *Monumentale kerkgebouwen* 15.

³⁹ Zie ook VAN DER HARST: *Monumentale kerkgebouwen* 15; BISSELING et al.: *Meer dan hout en steen* 74-75.

op het moment dat de kerkelijke functie verdwijnt? Zo nee, wat zijn dan de mogelijkheden voor herbestemming? En als het kerkelijke gebruik wel blijft bestaan, worden de mogelijkheden voor nevengebruik daardoor beperkt? Dit bleek tijdens de interviews een belangrijk onderliggend thema te zijn.

Kerken worden beschouwd als plekken voor ontmoeting. Waarschijnlijk hangt hier de voorkeur voor sociaal-maatschappelijke en/of culturele functies mee samen, waar de nadruk ligt op ontmoeting. Dergelijke bestemmingen sluiten daarin aan bij de oorspronkelijke functie van een kerkgebouw. Men staat weliswaar huiverig tegenover commerciële bestemmingen zoals casino, meubelzaak en lingeriewinkel, maar andere bestemmingen die ook een winst oogmerk hebben, zoals een museum en een boekwinkel, worden juist zeer geschikt geacht. Voor de buitenkerkelijke respondent uit Awerd is er een groot verschil tussen een 'gewoon' restaurant en een eetgelegenheid waar mensen met een beperking werken. In het laatste geval is er sprake van een duidelijk sociaal-maatschappelijke functie, naast het commerciële aspect.

Commercieel gebruik van het kerkgebouw roept eerder spanning op wanneer het kerkgebouw nog een religieuze functie heeft. In de ogen van twee hervormde respondenten is een nevenbestemming als boekenbeurs ongepast, omdat een kerk dan verwordt tot een 'verkoopmarkt': in het Nieuwe Testament wordt immers beschreven hoe Jezus de handelaren de tempel uit joeg en alle tafels omgooide. Grafiek 2 laat dan ook een sterke voorkeur zien voor bestemmingen die nauw aansluiten bij de oorspronkelijke geestelijke functie.⁴⁰ Hierbij speelt waarschijnlijk ook een rol dat een kerkgebouw als typisch andersoortig gebouw is bedoeld dan een woning, een winkel of een kantoor. Het is een plek waar mensen transcendentie zoeken en kunnen ervaren. Bij commercieel gebruik komt dan juist datgene waarin een kerkgebouw zich onderscheidt onder druk te staan. Volgens een aantal kerkbestuurders is het juist daarom ook niet de taak van een kerkelijke gemeente om de exploitatie van het kerkgebouw rendabel te maken door middel van (commerciële) nevenbestemming.

In Radenzijl wordt hier anders tegenaan gekeken en ziet men het versterken van de sociale functie, ook door middel van commerciële activiteiten, vooral als een kans om de kerkelijke functie in stand te houden én als een mogelijkheid om als kerk bij te kunnen dragen aan het gemeenschapsleven.⁴¹ De voorzitter van de kerkenraad vindt dat "als je daar iedere zondag dienst hebt, je ook de

⁴⁰ Zie ook NELISSEN: *Geloof in de toekomst!* 117.

⁴¹ Zie ook: HAARSMA: 'Te veel kerken'. Ook in sociaaleconomische zin kan nevengebruik van kerkgebouwen zijn vruchten afwerpen: "Religieuze gebouwen waar nevenactiviteiten plaatsvinden, genereren diverse directe vormen van economisch verkeer voortvloeiend uit die activiteiten. Dan is er verder het cultuurtoerisme, waarbij historische steden, religieuze gebouwen, musea voor religieuze kunst en musea in het algemeen een belangrijke rol spelen. Dit zorgt voor een economische impuls voor stad, dorp en streek. Het gaat dan niet alleen om de directe inkomsten, maar vooral ook om wat in de 'marge' daarvan aan economische opbrengsten wordt geproduceerd, zoals transport, horeca, winkelen en dergelijke." (NELISSEN: *Geloof in de toekomst!* 37).

lead wil houden in wat er gebeurt in het kerkgebouw”. Men probeert activiteiten zodanig te organiseren, dat de kerkelijke functie niet in het gedrang komt. Als er op zaterdagavond bijvoorbeeld een concert is, wordt alles opgeruimd en klaar-gezet voor de kerkdienst op zondagochtend. Bij een tentoonstelling worden alle objecten weggezet of verdekt opgesteld voor de kerkdienst. Een vanouds gereformeerde kerkganger vindt dat de kerk lang genoeg de deuren gesloten heeft gehouden voor de buitenwereld en dat het nu hoog tijd is om de drempel te verlagen en mensen uit te nodigen binnen te komen. En het lijkt te werken: sommige ‘rooie rakkers’ die hun hele leven nog nooit een voet in de kerk hadden gezet, komen wel nu er culturele activiteiten plaatsvinden. Het gereformeerde gemeentelid stelt dat

op een bevolking van 12.000 mensen 1200 (mensen) kerkelijk betrokken zijn. Waarom zou je de deuren voor die andere 90% gesloten houden? Bovendien heb je de andere bewoners nodig om het gebouw in stand te houden, dat kan de kerkelijke gemeente niet meer alleen.

6.3. Herbestemming óf nevenbestemming?

Al met al lijkt er zich een zekere voorkeur af te tekenen voor nevenbestemming ten opzichte van herbestemming. Dit zou verklaard kunnen worden door het tijdelijke karakter dat veel nevenbestemmingen hebben, terwijl herbestemming vaak voor onbepaalde tijd plaatsvindt en daarmee een definitiever afscheid van de religieuze functie impliceert. Nevenbestemming biedt de mogelijkheid om de kerkelijke functie te laten voortbestaan. Bovendien vraagt herbestemming vaak om ingrijpendere aanpassingen van het gebouw. Het is echter een illusie om te denken dat nevenbestemming een oplossing is voor alle problemen; ook multifunctioneel gebruik vereist aanpassingen in een gebouw, zoals verwarming, airconditioning, een keuken voor catering en een goede geluidsinstallatie. Dergelijke zaken vragen steeds weer om investeringen en verbouwingen, die soms moeilijk samengaan met een eventuele monumentale status en de beschikbare middelen.⁴²

Veel respondenten betwijfelen of in een kleine dorpsgemeenschap het draagvlak voor de organisatie van de instandhouding van een kerkgebouw en eventuele bijgebouwen groot genoeg is, zowel naar beschikbare mankracht als financiële mogelijkheden. De instandhouding en exploitatie van een kerkgebouw vraagt om bestuurlijke en organisatorische kennis en ook om commercieel inzicht. In een dunbevolkt gebied als Noord-Groningen met een grote dichtheid aan historische kerken is de markt erg klein, waardoor het moeilijk is om de exploitatie rendabel te krijgen. Als een vaste huurder ineens opzegt, kan er een probleem ontstaan.⁴³ Een gereformeerde uit Awerd zegt: “Eén keer in het jaar

⁴² POLLMANN: *Herbestemming van Kerken*; NELISSEN: *Geloof in de toekomst!* 60.

⁴³ Gesprek met L. ten Hooven, adjunct-directeur en rentmeester bij Kantoor Kerkelijke Goederen (18 augustus 2010).

kun je wel zo'n kerk een keer vol krijgen met een of andere beroemdheid, maar dan is het ook gebeurd". Hoeveel mogelijkheden zijn er om activiteiten en bijeenkomsten te organiseren en komen er wel voldoende mensen op de activiteiten af? Al met al is het erg lastig om multifunctioneel gebruik naast de kerkelijke functie in kleinere plaatsen rendabel te maken.⁴⁴

Ditzelfde probleem doet zich voor bij veel herbestemmingen. Hoe levensvatbaar is een restaurant in een plaats van 1000 inwoners? Dit is een van de redenen dat het vaak erg lastig is om een kerkgebouw te verkopen en te herbestemmen. Daarnaast kan de status van monument ook belemmerend werken, zoals is gebleken bij de gereformeerde kerk in Radenzijl. Projectontwikkelaars zijn wel geïnteresseerd, maar ze krijgen geen toestemming om het exterieur aan te passen. Bij een gebouw dat vanwege de historische en architectonische betekenis een monumentenstatus heeft gekregen lijkt het behoud wel gewaarborgd, maar die status maakt het gebouw vaak ook tot een "blok aan het been, want nu kun je er gewoon veel minder mee", zoals een gereformeerde uit Radenzijl opmerkte. In dergelijke gevallen is het een uitdaging om een gebouw zodanig her te bestemmen en aan te passen dat het gebouw zo weinig mogelijk aangetaast wordt. Dit vraagt om oplossingen met een reversibel karakter, zodat een kerkgebouw in de toekomst eventueel weer als kerk gebruikt kan worden.

7. Ten slotte

Voor welke doeleinden kunnen kerkgebouwen in de huidige geseculariseerde maatschappij zinvol worden gebruikt? Hoe kan aan kerken een andere en/of nieuwe invulling worden gegeven, en voorkomen worden dat die teloorgaan als relikten van een als verdwenen beschouwde cultuur? Dit is een lastige vraag met economische, politieke en ook theologische kanten. Kerkgebouwen zijn voor veel mensen onveranderd belangrijk, als plekken om God en andere mensen te ontmoeten, als beeldbepalende elementen in het straatbeeld en als locaties waar meer mee gedaan zou kunnen worden. We hebben gezien dat de waarde van een kerkgebouw door verschillende factoren wordt bepaald. Een belangrijk aspect is het bijzondere karakter van kerkgebouwen. Het zijn ruimten die zich fundamenteel onderscheiden van andere ruimten in exterieur, interieur, uitstraling en doel. Vooral oude kerken roepen bij mensen verstilling en rust op, omdat monumentale kerken door hun ouderdom vaak een andere uitstraling hebben dan nieuwere kerken. Daarnaast worden kerkgebouwen door veel mensen beschouwd als plekken van ontmoeting, al of niet in een liturgische context. Ten slotte speelt voor veel mensen ook het functionele aspect een belangrijke rol: het gebruik is belangrijk voor het bestaansrecht van een gebouw.

Er ontstaat echter wrijving op het moment dat het gebruik van het gebouw in de perceptie van de omgeving (sterk) conflicteert met het doel waarvoor het

⁴⁴ Zie ook: NELISSEN: *Geloof in de toekomst!* 41.

ooit gebouwd werd. Regelmatig geven respondenten aan dat het gebruik van de kerkruimte aan moet sluiten bij het beeld dat zij hebben van de oorspronkelijk religieuze functie. Dit komt tot uiting in de volgende afwegingen: 1. Is het gebruik overwegend sociaal of overwegend commercieel? Het sociale gebruik heeft de voorkeur boven commercieel gebruik omdat bij sociaal gebruik een kerk vooral een plek van ontmoeting blijft. 2. Is het gebruik overwegend geestelijk of overwegend fysiek van aard? Activiteiten met een geestelijk karakter hebben de voorkeur, omdat deze gevoelsmatig beter aansluiten bij de religieuze functie van een kerkgebouw. Daarnaast kan vastgesteld worden dat gevoelsmatig en vaak ook praktisch meer mogelijk is in nieuwere gebouwen dan in kerken die meer dan 200 jaar oud zijn, zeker als gebouwen geen monumentale status hebben.

Het is enigszins paradoxaal dat de ruimte die beschikbaar komt door ontkerkelijking ook mogelijkheden kan bieden om kerkgebouwen meer een publieke functie te geven, zodat meer mensen over de drempel komen. Op die manier kan de sociale betekenis van het kerkgebouw versterkt en de betrokkenheid van de omgeving vergroot worden. Zo kunnen her- en nevenbestemming een kans blijken te zijn om een kerkgebouw te bewaren én om als kerkgemeenschap bij te kunnen dragen aan de leefbaarheid van de omgeving. De interviews waarop dit onderzoek is gebaseerd hebben inzichtelijk gemaakt dat mensen zich vaak sterk bewust zijn van de immateriële betekenis van kerkgebouwen voor zichzelf of voor anderen en tegelijkertijd de realiteit van de praktische en financiële mogelijkheden en onmogelijkheden onder ogen zien. Hoezeer de gevoelens die met een kerk verbonden zijn de besluitvorming over de toekomst van een kerkgebouw ook bemoeilijken, toch zijn het juist die gevoelens die betekenis verlenen aan een kerkgebouw en mensen motiveren om zich in te zetten voor instandhouding van die “stainbulten oet n verleden tied”.

Summary

In the past decades, due to secularization, many churches in the Netherlands have lost their religious function and have been obliged to close their doors. Church communities then face the challenge to make ends meet and, if necessary, find suitable new functions for redundant church buildings. But what is a suitable destination for a building that was originally set apart as a place of worship? Few would say: ‘anything goes’, both among church members and non-religious citizens. This study, carried out in the summer of 2010, focuses on the meanings and values people involved in the above mentioned processes in a number of communities in the Dutch province of Groningen attribute to churches, and how this affects their opinion of (secular) re-use and mixed-use of churches. Of course, universal criteria for the suitability of new destinations for church buildings cannot be established, but the present study yields some valuable insights that could help to formulate tentative guide-lines. Many respondents wish church buildings to assume functions that are in some way related to the old religious use. Thus, many people prefer social functions over commercial ones, and generally think that intellectual activities should prevail over physical forms. In all cases, of

course, the value of the church building as a monument strongly dictates the margins in which solutions can be found.

Jacobine Gelderloos (MA) is promovenda aan de Protestantse Theologische Universiteit (vestiging Groningen) en doet sinds februari 2012 onderzoek naar de bijdrage van geloofsgemeenschappen aan de leefbaarheid van het platteland.

E-mail: jkgelderloos@pthu.nl.

